

A hangátvetés a magyarban*

KATONA CSILLA

Írásom annak a nagyobb lélegzetű munkának a tematikájába illeszkedik bele, amelyben a magyar közszavak és a helynevek hangszerkezetét módosító hangtörténeti változásokkal foglalkozom. E változási folyamatok közé a hagyományosan kétnyíltszótagos tendenciának nevezett módosulást, az inetimologikus magán- és mássalhangzók problematikáját, a hangátvetést, valamint a tövégi magánhangzók eltűnésének folyamatát soroljuk. Az említett hangváltozások közül a következőkben a hangátvetés témakörét tárgyalom. Tanulmányom első részében összefoglalom a változási folyamatról a szakirodalomban olvasható vélekedéseket és az előzményirodalom eredményeit, majd a saját kutatási eredményeimet mutatom be, szembesítve azokat a korábbi álláspontokkal.

1. Hangátvetésen (másképpen metatézisen) két hangnak vagy hangképző mozzanatnak egy szón belüli helycseréjét értjük (BÁRCZI 1953: 68). A 19. század végétől kezdődően a magyar nyelvtörténészek közül többen is foglalkoztak ezzel a változással, sőt egy időben kifejezetten kedvelt kutatási témának számított, az utóbbi időben azonban a nyelvészeti kutatások perifériájára szorult.

A magyar hangtörténeti szakirodalomban ismereteim szerint elsőként SIMONYI ZSIGMOND figyelmét keltette fel a hangátvetés problematikája (1878). Megvizsgálta, hogy a hangátvetés mely mássalhangzó-kapcsolatokat érinti, illetve kitért arra is, hogy bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok más nyelvekben is gyakran belesznek a hangátvetés hatósugarába. Meglátása szerint a hangátvetésnek két fő típusa különíthető el: vagy két mássalhangzó cserél helyet egymással, mint például az *erszény* > *eszrény* változás alkalmával, vagy pedig mássalhangzó és magánhangzó sorrendjében történik változás: pl. *paprika* > *papirka*. Harmadik lehetőségként felvethető lenne a két magánhangzó felcserélődése is, de ez a magyarban nem fordul elő (1878: 341). A második típussal, vagyis a *paprika* > *papirka* változással kapcsolatban felsorolt példái egy része azonban azt mutatja, hogy

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülését is hangátvetésként értelmezi: például ide sorolja a szl. *brakyně* > m. *berkenye* (de lásd 1259: *berekune*, OklSz.), szl. *čreda* > m. *csorda* (de lásd 1282/1325: *Charadajaras*, OklSz.) szavakat és a szl. *Bistrica* > m. *Beszterce* helynevet is. Arra, hogy a mássalhangzó-torlódások feloldását és az ezzel összefüggésben jelentkező kétnyíltszótagos tendenciát gyakran tévesen a hangátvetéssel azonosították, NYIRKOS ISTVÁN (1993: 78) és TÓTH VALÉRIA (2003: 631) is felhívja a figyelmet. Szembeötlő továbbá az is, hogy SIMONYI a *Klára* > *Krála* (1878: 348), *Garibaldi* > *Galibaldi* (1878: 354) személynéveken és a *Beszterce*, *Csanálos* helyneveken (1878: 348) kívül csak közszói példákat említett a változás leírásakor.

SIMONYI nyomdokain járva FEST SÁNDOR szintén közsavakkal illusztrálta a hangátvetést, és aszerint tipizálta a folyamatot, hogy milyen pozíciójú mássalhangzók cseréltek helyet egymással, továbbá vizsgálta a kérdéses mássalhangzók viselkedését is. SIMONYIhoz hasonlóan ő is hangátvetésként értelmezte a szl. *sluga* > m. *szologa* (vö. pl. 1222: *zuluga*) > *szolga*, szl. *sreda* > m. *szereda* (vö. pl. 1372 u./1448 k.: *zeredara*) > *szerda* stb. változást (1907).

A hangátvetést egy időben az asszociációs változások között volt szokás tárgyalni. HORGER ANTAL és LOSONCZI ZOLTÁN a WILHELM WUNDT által megalkotott elméleti keretbe kísérelte meg belehelyezni a hangátvetést, s okát a két hasonló képzésű hang kapcsolatában és egymásra irányuló hatásában látta (HORGER 1909: 416–417, LOSONCZI 1918: 154). HORGER ennek illusztrálására a székely **húzzak* > *hujza*-féle igealakokat említette, amelyekben a szóbelseji *z* és *j* helycseréje mutatható ki. A hangátvetést esetükben elősegítette a két hang képzésében fellelhető hasonlóság — tudniillik mindkét hang zöngés spiráns —, s úgy véli, az is szerepet játszhatott a változási folyamatban, hogy a két hang cseréje nem változtatta meg a szó általános szóképét. HORGER szerint ugyanis az általános szókép észrevehetőbb változása rendre megakadályozhatja a hangok helycseréjét (1909: 416–417).

A hangátvetést GOMBOCZ ZOLTÁN is asszociatív változásnak tekintette. Úgy vélte, hogy a szó hangalakjának egyes elemei hatnak egymásra: hangkép hat hangképre, a hangok artikulációs mozgásképe pedig hat a mozgásképre. Azt a hangot, amelyből a képzettársítási hatás kiindul, indukáló hangnak, azt a hangot, amelyre a hatás irányul, indukált hangnak nevezte. A hatás eredményét tekintve három típust különböztetett meg: hasonulást (asszimilációt), elhasonulást (diszszimilációt) és hangátvetést (metatézist) (1922/1997: 95). A hangátvetés folyamatát leginkább a hátraható hasonuláshoz tartotta hasonlóknak. Különbséget tett a változás egyes típusai között; ily módon meghatározta az egymás mellett álló hangok cseréjét: pl. szl. *gliva* 'gombafajta' > m. *gilva*, *privata* 'árnyékszék' > *perváta*, *szökcse* > *szöcske*; és a távolabb álló hangok cseréjét: *kanál* > *kalán*, *geleb* > *kebel*, *pipacs* > *papics*. Harmadik típusként a részleges hangátvetést is

számba vette: pl. *térdepél* > dunántúli *térbetül*, amely alakban alveoláris (*d*) és labiális (*p*) helyett labiális (*b*) és alveoláris (*t*) szerepel, de a hangszalagok működése nem változott, mindkét változatban a zöngés hang az első, a zöngétlen a második; *egyenes* > népnyelvi *igenyēs*, ahol pedig a palatalizáció mintegy helyet cserélt, de a zárhang-orrhang sorrend változatlan maradt (1922/1997: 96).

GOMBOCZ ZOLTÁNhoz hasonlóan PETZ GEDEON is a hátraható hasonulással rokonságban lévő folyamatként említi a hangátvetést. A változás okát az adott nyelv hangsor-építkezési mintázatában keresi mondván, hogy „a mássalhangzóknak a metathesis útján keletkezett alakban való egymásutánjára valószínűleg hattással van az, hogy az illető nyelvben a hangoknak milyen sorrendje szokott egyéb alakokban előfordulni” (1927: 149–150).

A hangátvetés első átfogó elemzését, valamint az addigi szakirodalmi előzmények összefoglalását DEME LÁSZLÓ végezte el 1943-ban. Írásában 417 olyan adatot tárgyal, amelyekben kimutatható a változás, és megemlíti további 51 olyan szóalakat, amelyeket a szakemberek korábban tévesen a hangátvetés esetei közé soroltak be. DEME a korábbi szerzőkhöz képest bővíti a hangátvetés fogalmát is, a változások között tárgyalja azokat az alakokat, amelyekben népetimológia vagy analógia hatására következett be hangváltozás. A hangátvetés okát a nyelvben gyakori és könnyen ejthető hangkapcsolatok elérésére és a nehezen ejthető hangkapcsolatok feloldására irányuló törekvésben látta. Adatai nagyrészt a nyelvjárássok közegéből kerültek ki, s a tájnyelvi szavak mellett jó néhány tulajdonnév is helyet kapott az általa elemzett forrásanyagban, mint például a *Bednek* > *Bendek* hn., *Moszkva* > *Mokszva* hn., *Rednek* > *Rendek* hn., *Taksony* > *Taskony* hn., *Mikcs* > *Micsk* szn., *Sebestyén* > *Sebestény* szn., *Terestyén* > *Terestény* szn. stb. (1943: 14, 15, 18, 20).

DEME LÁSZLÓ írását is felhasználva a Bevezetés a nyelvtudományba című munkájában BÁRCZI GÉZA röviden szintén szól a hangátvetésről, amelyen — mint az előzőekben is jeleztem — két hangnak vagy hangképző mozzanatnak egy szón belüli helycseréjét érti. A változást annak feltételezett működése alapján ő is az asszociációs változások közé sorolta. Megkülönböztette egymástól a teljes hangátvetést, vagyis azt a folyamatot, amely során teljes hang cserél helyet teljes hanggal: pl. *lekce* (lat. *lectio*) > *lecke*, *szökcse* > *szöcske*, *zsakcsó* > *zacskó*, *pipacs* > nyj. *papics*, *lohma* > *lomha*, ném. *mortel* > m. *malter*, *malozsa* (ol. *malvagia*) > *mazsola* stb.; illetőleg a részleges hangátvetést, amely során egy-egy képzési mozzanat cserél helyet egymással: pl. nyj. *térgyepül* 'térdepel' > *térbetyül*, *cízsió* > *csízsió* stb. (1953: 68).

Néhány évvel később megjelenő Magyar hangtörténet című egyetemi tankönyvében BÁRCZI — szintén az asszociációs változások között tárgyalva — a történetiségben fellelhető adatokkal illusztrálta a hangátvetést, s megállapította, hogy a folyamat a középmagyar korban mutatkozik gyakorinak, s szinte szabályossá

válík a még megmaradt *h* + mássalhangzó kapcsolat esetében: pl. *duhna* > *donyha*, *lohma* > *lomha* stb. Ugyancsak gyakran hangátvetés küszöböli ki a *kcs* kapcsolatot: pl. *szökcső* > *szöcske*, *zsakcsó* > *zacskó* stb. További példaként pedig a *fekete* > *feteke*, *comb* > *bonc*, *szárca* > *sárca*, *csizio* > *cízsió*, *Sabác* > *Szabács* változásokat idézi írásában (1958: 167).

Mivel a BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN által szerkesztett A magyar nyelv története című egyetemi tankönyv hangtörténeti fejezete szintén BÁRCZI GÉZÁTÓL való, aligha meglepő, hogy a már említett 1958-as könyvében írottakat találjuk meg itt is összefoglalva. A fent idézett példák mellett e helyütt BÁRCZI utal az *ihlet* szó sajátos helyzetére is, amely mai alakjában a 17. századi forrásokban tűnik fel. Ez pedig azt is igazolja, hogy a 17. században nyelvünk már valamelyest megtúrta az addig következetesen kiküszöbölt *h* + mássalhangzó kapcsolatot (BÁRCZI 1967: 128). Ezt a kijelentést úgy is értelmezhetjük, hogy a palatális zöngétlen spiráns + mássalhangzó kapcsolatban jelentkező hangátvetések oka a fonotaktikai mintázatokban keresendő, akárcsak más hangtörténeti tendenciák esetében. Erre a gondolatra később még visszatérek.

KASSAI ILONA és B. LŐRINCZY ÉVA 1984–1985-ben publikált dolgozatukban más szempontokat is figyelembe véve vizsgálták a hangátvetést. DEME LÁSZLÓ munkájához és általában a korábbi szakirodalomhoz képest eltérő adatokkal és a fonetikai-fonológiai, valamint pszicholingvisztikai kutatások eredményeit felhasználva foglalkoztak a folyamattal. Felhívják arra is a figyelmet, hogy a nemzetközi szakirodalom a hangátvetést a nyelvbotlások egyik válfajaként tartja számon, ez pedig azzal jár együtt, hogy a változást sokan alkalmi jelenségnek tekintik. KASSAI és B. LŐRINCZY részben ebben látja annak az okát, hogy a hangátvetés időközben a nyelvészeti kutatások perifériájára került. Az általános felfogással szemben ők ugyanakkor úgy vélik, hogy a „különböző beszélők azonos nyelvi elemekben azonosan »tévednek«, tehát a nyelvbotlással keletkezett közlések létrejöttében ugyanúgy szabályszerűségek működnek közre” (1984: 47). Elemzésükben pedig éppen ezeket a szabályszerűségeket kívánják feltárni. Adataik az Új magyar tájszótár címszavai közül kerültek ki, ezzel is igazodva ahhoz a korábban DEME LÁSZLÓ által is képviselt hagyományhoz, amelyben a forrásanyagot tájnyelvi szóalakok képezték, mégpedig olyanok, amelyekben a köznyelvi megfelelőjükhez képest hangátvetés mutatható ki (1984: 48). Legtöbbször tájnyelvi szavak tömorfémáit vették figyelembe, s csak igen ritkán hoztak összetett szavakat is példaként a jelenség illusztrálására. Vizsgálatukban mellőzték a tulajdonneveket is. Terminológiai-módszertani szempontból fontos megemlítenünk továbbá azt is, hogy kerülendőnek gondolják a *hangátvetés* terminus használatát, s idegen volta ellenére is a *metatézis* kifejezést tartják megfelelőbbnek. Döntésüket azzal indokolják, hogy az adatokban gyakran nemcsak két beszédhang (pl. *bögre* > *göbre*), hanem két hangtulajdonság (pl. *sublót* > *suplód*),

illetve beszédhangcsoport és beszédhang között is (pl. *dorombol* > *domborol*) kimutatható a helycsere (1984: 50).

A korábban BÁRCZI GÉZA és GOMBOCZ ZOLTÁN által is részleges hangátvetésnek nevezett eseteket is jóval alaposabban tárgyalta KASSAI és B. LŐRINCZY. Felfigyeltek többek között arra, hogy időnként a helycsere a hangok minőségi változásával jár együtt: pl. *zsemle* > *zselyme*, *habzsol* > *haspol*, *retesz* > *recet* (1984: 50), ezért több szempont szerint is tipizálták a jelenséget. Külön típust alkotnak véleményük szerint azok az esetek, ahol a szavakban helycsere történik, és külön kategóriát azok, amelyekben csak elmozdulás érzékelhető; más oldalról pedig az is típusalkotó körülmény, hogy a metatézisben részt vevő hangok szomszédosak vagy távolabb helyezkednek-e el egymástól; illetőleg a felcserélődő hangok változnak-e minőségileg vagy sem. Az így kialakított kategóriákon belül aztán az egyes hangok fonetikai-fonológiai tulajdonságai alapján további csoportokat határoztak meg. Összefoglalóan pedig azt a megfigyelésüket rögzítették, hogy a nem szomszédos mássalhangzók közötti metatézisek egyértelműen többségben vannak a többi kategóriához képest, s a jelenség gyakran együtt járhat az érintett hangok minőségbeli változásával. Egyes fonémák gyakrabban kerülnek a változás hatósugarába: a réshangok, az affrikáták és a likvidák az első helyről a másodikra; a nazálisok és a zárhangok viszont a másodikról az elsőre törekszenek (1984: 57–58, 1985: 101). Leginkább olyan mássalhangzó-párok cserélnek helyet, amelyek csak egyetlen megkülönböztető jegyben térnek el egymástól. A fonológiai komponensek helycseréi és elmozdulásai a nyelvjárási hangsor fonotaktikai felépítését módosítják. A hangátvetés háttérében azonban — az előzetes feltevéseikkel ellentétben — végül KASSAI és B. LŐRINCZY mégsem kizárólag fonológiai okokat látnak, sokkal inkább az idegen eredetű szavak magyarosítására vonatkozó igényt, a szemantikailag áttetszőségekre való törekvést, azaz az ún. népetimológia hatását vallják meghatározó indukáló tényezőnek (1985: 101).

S bár KASSAI és B. LŐRINCZY megkísérelte bizonyítani, hogy a hangátvetés során is tendenciaszerű változások történnek (ami egyébként némelyest ellentmondásban van azzal, hogy milyen befolyásoló tényezőkre helyezték végül a hangsúlyt), a magyar hangtörténeti szakirodalomban többen továbbra is az asszociációs változások közé sorolták a jelenséget. Így tett többek között NYÍRKOS ISTVÁN is, aki az inetimologikus magánhangzókról 1993-ban megjelentetett monográfiájában a „változás környezetét alkotó szegmentumok minősége által motivált — vagyis »hangok egymásra hatásával« magyarázható — változások” egyik alcsoportjaként említi a hangátvetést (1993: 291).

A legújabb nyelvtörténeti tankönyvben a hangtörténeti fejezetet író E. ABAFFY ERZSÉBET ugyancsak az asszociációs hangváltozások között tárgyalja a jelenséget, s azon belül is a szórványos hasonulások egyik típusának tekinti. Az asszociációs

változások ritkább fajtájaként olyan alakokat sorol ide, amelyekben két egymás mellett lévő hang helyet cserél. Példaként mindössze a lat. *lectio* > m. *lekce* > *lecke*, valamint a R. *szökcse* (vö. *szökik*) > *szöcske* szavakat említi meg (2005: 110, 310).

Más szemléletet képvisel e tekintetben BAKRÓ-NAGY MARIANNE, aki bár az obi-ugor alapnyelvben feltehető hangátvetéseket vizsgálta, de általános érvényű s a magyar nyelv vonatkozásában is fontos észrevételeket tett fonológiai érveket is előhozó tanulmányában. Meglátása szerint a hangátvetés kutatásának mellőzöttségéhez hozzájárulhatott az is, hogy „a legutóbbi időkig maga a metatézis is sajátos megítélés tárgya volt szinkrón, diakrón, fonetikai és különösen fonológiai szempontból, amennyiben a problematikus, jellemzően a sporadikus, szabálytalan fonetikai, fonológiai folyamatok közé sorolódott, s főként a gyermeknyelvben vagy nyelvbotlásokban előforduló nyelvi jelenségként tartották számon, mely leginkább nyelvtörténeti összefüggésekben vizsgálható” (2006: 8). Írásában amellet igyekezett érvelni, hogy az obi-ugor alapnyelvben a hangátvetés szisztematikusan történt, ugyanis meghatározhatóak azok a feltételek, amelyeknek fennállása esetén bekövetkezett. BAKRÓ-NAGY úgy véli, hogy „a metatézis eredményeként előálló szekvencia a hangátvetéstől függetlenül is létező elrendeződést másolt, s ezzel megfelelt e változás-típus nyelveken átívelően szisztematikus voltát igazoló megfigyeléseknek” (2006: 18).

BAKRÓ-NAGY MARIANNÉHOZ hasonlóan CSER ANDRÁS is kiemeli, hogy a hangátvetést sokáig marginális jelenségként kezelte az újgrammatikus hagyomány. Ennek magyarázatát abban látja, hogy egyrészt nem lehetett „fokozatos artikulációs eltolódásokként leírni”, másrészt pedig abban, hogy „sok akkor ismert példa szórványos, elszigetelt jelenség volt” (2005: 125). Újabban azonban — leginkább az idegennyelvű szakmunkákban (HUME 2001, 2004, BLEVINS–GARRETT 1998, 2004) — a metatézis a fonetika és a fonológia érdeklődésének homlokterébe jutott, és — mutat rá CSER ANDRÁS — „egyre több olyan eset került napvilágra számos nyelvből, amelyben az ilyen típusú változások ugyanolyan rendszerességgel mennek végbe, mint a »klasszikus« értelemben vett hangváltozások” (2005: 125).

A hangátvetés eddigi szakirodalmának összefoglalásaként azt emelhetjük ki, hogy a nyelvészeti felfogás két egymástól különböző álláspontra helyezkedett a hangátvetés megítélésében: a hagyományos nyelvtörténeti megközelítés aszociációs változásként tartja számon a folyamatot, a fonotaktikai-fonológiai aspektust is mérlegelő munkákban viszont a változás rendszerszerűsége kap nagy hangsúlyt. A vizsgálataimban ebben a kérdésben is igyekszem állást foglalni.

A konkrét analízist megelőzően egy terminológiai megjegyzést azonban még feltétlenül tennem kell. Noha mint a fenti összefoglalóban ezt láthattuk, a

hangátvetés terminus alkalmazását nem minden kutató helyesli, és helyette a *metatézis*-t ajánlja. Én magam a továbbiakban a két terminust szinonimaként használom, úgy látom ugyanis, hogy a *hangátvetés* fogalmát a hangtörténeti hagyomány teljes mértékben elfogadja, és nem hangzottak el a kutatóktól olyan érvek, amelyek miatt ennek alkalmazásától el kellene tekintenünk. A tudományos terminushasználatban pedig a szinonimitást a kutatók jó része elfogadhatónak tartja.

2. A témakörben folytatott kutatásaimat arra a korpuszra alapozom, amelyet általában a szavak, nevek hangszerkezetét érintő változások leírásához állítottam össze; s amely jellegzetesen két típusú lexikális elemcsoportot tartalmaz. Az egyik forrásanyagot az ómagyar kor helynevei képezik, a másikat a modern kori tájnyelvi lexémák. Az ómagyar kor helynévi adatait egyrészt a Korai magyar helynévszótár 1. kötetéből (KMHsz. 1.) és a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 4 kötetéből (HA. 1–4.) állítottam egybe. Ezek mellett az ómagyar kor helynévkincsére építő történeti-etimológiai szótárak anyagát is feldolgoztam (BÉNYEI–PETHŐ 1998, PÓCZOS 2001, TÓTH 2001, RÁCZ 2007). Ezek mellett teljes egészében igyekeztem kiaknázni GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának valamennyi kötetét (Gy. 1–4.), továbbá CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzának (Cs.) 1–3. és 5. kötetét, valamint a sorozat 4. részeként megjelenő FEKETE NAGY ANTAL által egybeállított Trencsén vármegyei kötetet is (FN.). Ezekon kívül olyan további forrásmunkák, mint a Szabolcs és Szatmár vármegyei történeti földrajz kötetei (NÉMETH 1997, 2008), valamint a Münchener Egyetem által kiadott GEORG HELLER és KARL NEHRING szerkesztésében készült magyar történeti helységnévgyűjtemény kötetei (ComAbTorn., ComArv., ComBach., ComBars., ComBer., ComBih., ComBod., ComCom., ComCris., ComGem., ComHont., ComJaur., ComMar., ComMos., ComPos., ComSirm., ComSzat., ComUg., ComUng., ComVar., ComVer., ComZag., ComZemp.) ugyancsak forrásként szolgáltak a helynévi adatbázis összeállításához. Korpuszom mintegy 1250 olyan helynevet tartalmaz, amelyekről a történeti adatok vagy az etimológiai vizsgálatok révén nagy valószínűséggel eldönthető, hogy hangszerkezeti változáson estek át. Ebből a helynévi adatbázisból válogattam le az itteni feldolgozáshoz szükséges, hangátvetést mutató adatokat, összesen mintegy 50 helynévi előfordulást.

Az analízis másik forrásanyagát a tájnyelvi lexémák jelentik. A hangszerkezetet érintő hangalaki változások szinkrón kivételéseit feltárandó az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) és a Magyar Nyelvjárások Atlaszának (MNYA.) nyelvi anyagából ugyancsak adatbázist készítettem. Ez az adatbázis összesen közel 1300 rekordból áll, amelyből 350 tájnyelvi elem hozható kapcsolatba a metatézissel. Ez a két korpusz tehát az az adatmennyiség, amelyre a továbbiakban a vizsgálatok során támaszkodom, de az elemzéseimben természetesen figyelembe vettem az előzményirodalom példaanyagát is.

A részletes analízis előtt azonban magáról a két nyelvi elemcsoportról, ennek a hangtörténeti forrásértékéről is érdemes röviden szót ejtenünk. Úgy vélem, hogy a hangtörténeti vizsgálatokhoz többféle természetű nyelvi anyag szolgálhat forrásul. Én magam e tekintetben két dolgot tartottam szem előtt akkor, amikor az elemzéshez alapul veendő források csoportokat meghatároztam. Egyrészt azt, hogy nyelvtörténeti anyagon végezzem a vizsgálataimat, s a magyar nyelv legkorábbi dokumentált időszakától (a korai ómagyar kortól) kezdődően viszonylag jól adathozható nyelvi elemkészleten. Ebből az alapállásból választottam a szórványemlékekben (főleg oklevelekben, ritkábban elbeszélő történeti forrásokban, illetőleg lajstromokban) előforduló magyar nyelvű helynévanyagot az egyik forráscsoportnak. A helynévi adatok ugyanis koraiságuknál fogva elsőrendű forrásanyagként jelentkeznek a korai ómagyar korra vonatkozóan. Ezt a kitüntetett forrásértéket főként az magyarázza, hogy ebben az időszakban a magyar nyelvtörténeti kutatások forrásbázisát a mindössze néhány száz szót tartalmazó szövegemlékek mellett főképpen a magyar nyelvű tulajdonnevek tíz-, sőt akár százezreit dokumentáló szórványemlékek, elsősorban oklevelek biztosítják. A helynevek ráadásul gyakran őriznek meg olyan elemeket, melyekre más forrásokból nincsenek adataink. Mindezt figyelembe véve pedig arra a következtetésre juthatunk, hogy „a helynevek valóban célravezetőbb terepét jelentik a vizsgálatoknak, hiszen a korai adatolás hiányából fakadó úr a helynevek archaizmusából adódóan kikövetkeztethető és kitölthető lenne” (KENYHERCZ 2013: 18, vö. 2008).

Azt pedig, hogy a modern kor nyelve, azon belül is a tájnyelv, a dialektusok elemei is alapvető forrásai a nyelvtörténetnek, különösebben szintén nem kell magyaráznunk. A nyelvi változások, közte a hangtörténeti változások nyomai, eredményei, fázisai a nyelvjárásokban ma is jól tetten érhetően megmutatkoznak. Emellett a mai nyelvben megfigyelhető jelenségek és folyamatok figyelembevételével a nyelvtörténeti kutatásokban azért is lehet elméleti szempontból indokolt, mert joggal feltételezhetjük, hogy a múltban sem másképpen játszódtak le a változások, mint ahogyan azt ma tapasztaljuk. Ez pedig akár azt is jelentheti, hogy a nyelvjárási adatok felhasználásával hozzáférhetünk ahhoz a hiányzó láncszemhez, aminek bekapcsolása a nyelvtörténeti jelenségek kutatását s pontosabb megértését segítheti (KISS 2014: 96). A hangszerkezetet érintő nyelvi változások zöme nem zárult le az ómagyar korban, hanem napjainkban is produktív, s ezeknek a folyamatoknak a mozgatórugói, fonetikai-fonológiai háttere ezáltal sokkal pontosabban földeríthető. Mindezek a körülmények indokolják a tájszavaknak mint sajátos helyzetű szócsoporthoz a bevonását a hangtörténeti vizsgálatokba az itt tárgyalt problémakör kapcsán is.

3. A hangátvetés mint hangtörténeti folyamat bemutatásakor különböző kérdéseket kívánok érinteni. Mindenekelőtt azokat a típusokat vázolom fel, amelyekbe a változásnál figyelembe vehető adatok tartoznak. Ezzel összefüggésben

a változást befolyásoló, indukáló tényezőkre is megpróbálom rávilágítani. Igyekszem kitérni a hangátvetés kronológiai és nyelvföldrajzi jellemzőire is, már amennyire az adatok ezt lehetővé teszik. És szólok végül arról is, hogy a vizsgálataim a jelenség státuszát érintő állásfoglalások közül melyiket támogatják inkább: rendszerszerű módosulásnak tekinthető-e a hangátvetés, vagy inkább az ún. asszociációs változások körébe sorolható.

Azt már pusztán az adatok felületes elemzéséből is láthatjuk, hogy a hangátvetés nem egynemű folyamat, vagyis a változáson átesett adatok több típusba sorolhatók be. A részletekre is alapos figyelmet fordító tipizálást elsősorban az alapján végezhetjük el, hogy a hangátvetés a lexéma melyik szegmentumát érinti.

A változási folyamatot az alábbiakban — amint ez a választott forrásanyagból szükségszerűen következik — diakrón és szinkrón nyelvi anyagon egyaránt szemléltetem, ami azt jelenti, hogy a változást és a váltakozást lényegében azonos jelenség kétféle megjelenési formájának tekintem. A kettő közti különbséget ugyanakkor minden esetben jelzem azáltal, hogy a történeti folyamatokra, a változásra a > jellel utalok, a variációkra, az egyazon szinkroniában élő változatokra pedig a ~ jelet használom.

3.1. A hangátvetés első típusába azok a módosulások tartoznak, amelyeknél a lexéma belsejében egyetlen mássalhangzó helyváltogatását figyelhetjük meg. Ez realizálódhat előreható változásként: például a Hont megyei *Domold* helynév (1245: *Domold*, Gy. 3: 188) esetében, amely valószínűleg a szláv eredetű *Domald* személynévből származik (vö. FNESz. *Domáld*, 1234/1550: *Domald* szn., ÁSz. 233), és amely a hangátvetésnek köszönhetően *Dolmod* alakban ugyancsak adatható (1245: *Dolmod*, Gy. 3: 188). Erre a jelenségre idézhetjük továbbá a *kompresz* ~ *krompesz*, *kosztros* ~ *krosztos* tájszavakat is. Megmutatkozhat azonban az ilyen típusú hangátvetés hátraható folyamatként is. Erre a Liptó vármegyéből való *Csermene* helynevet hozhatjuk példaként (1293: *Chermene*, Gy. 4: 58), amely valószínűleg a szláv *Čermán* személynévből alakult (vö. FNESz. *Csermend*, a személynévi alapszóhoz lásd 1255: *Cherman* szn., ÁSz. 19), s a hangátvetés következtében *Csermerne* alakban találhatjuk meg ([1379]: *Chemerna*, Gy. 4: 58). A tájszavaink körében a *klumpa* ~ *kumpla*, *pántlika* ~ *pátlinka*, *skorpió* ~ *korspió*, *skatulya* ~ *kastulya*, *szvetter* ~ *szétvér* lexémák mutatják ezt a jelenséget, ha esetükben a köznyelvi változathoz mérve ragadjuk meg az eltérést (feltéve persze, hogy az adott lexémának egyáltalán van köznyelvi megfelelője). A dialektológiai szakirodalom nemritkán él ezzel a módszertani eljárással, s azt is kiemelik a kutatók, hogy ha az azonos típusba tartozó, a köznyelvtől eltérő hangmegfeleléseket egymás mellé állítjuk, a nyelvjárások jellemző, aktív hangtani tendenciái is kirajzolódhatnak (lásd ehhez pl. FODOR 2001: 336). Jobbára egyébként — s itt most számunkra ez a hangsúlyosabb körülmény az eljárásunk igazolására — az etimológiai előzmények is a köznyelvi formát mutatják az idézett

példákban elsődlegesnek. Ahol mást tapasztalhatunk, arra feltétlenül utalok majd a továbbiakban.

Bár mindkét tanulmányozott elemcsoportot érintette a változás, néhány szembevetendő különbségre is rámutathatunk. Az ómagyar kori példáink, a helynevek esetében a likvidákat, míg a jelen kori nyelvi elemcsoportban, a tájszavakban a réshangokat érintően regisztrálhatjuk a metatézist. A helyzetét változtató hang minden esetben valamilyen mássalhangzó-kapcsolat tagjaként volt jelen az elsődleges alakban, s a hangátvetés után az újonnan mellé kerülő hanggal ugyancsak kapcsolatot alkot, s ez az újonnan kialakuló kapcsolat szintén figyelmet érdemel.

Hangtörténeti vizsgálataim elméleti alapfeltevései között a fonotaktikai mintázatnak mint a hangtörténeti változások egyik fő mozgatórugójának nagy jelentőséget tulajdonítok. Ezért is tűnt fel számomra az a körülmény, hogy a hangátvetés következtében kialakult mássalhangzó-kapcsolatok többnyire jól megfeleltethetők a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai mintázatoknak. A szavak belsejében megtalálható mássalhangzó-kapcsolatok első eleme ugyanis a legtöbb esetben likvida, azaz *j*, *l* vagy *r*, s gyakoriak a nazálisok, valamint a réshangok közül az *s* is többször előfordul ebben a pozícióban. A magyarban a mássalhangzó-kapcsolatok második eleme is leggyakrabban valamilyen likvida, de sok esetben találunk ebben a pozícióban nazálisokat is (lásd ehhez pl. KASSAI 1998: 148–149, B. LŐRINCZY 1979: 470). Az itteni példák pedig ezekhez az általános fonotaktikai mintákhoz jól láthatóan igazodnak is.

3.2. A hangátvetés magánhangzó és mássalhangzó cseréje által szintén megvalósulhat, ahogyan ezt a Torda megyei *Szolcsva* (1365: *Zolchwa*, Cs. 5: 739) helynév esetében láthatjuk. E helynév román eredetű, s tövében a román *sálcie* 'fűzfa' szó rejlik (vö. FNESz.). Az elnevezésnek ideiglenes alakváltozatként, a hangátvetés következtében szó eleji torlódást mutató *Szlocsva* (1473: *Sloczwa*, Cs. 5: 739) variánsa is létrejött. A példák közé sorolhatjuk még a Veszprém megyei *Barnag* helynevet (1446: *Barnag*, Cs. 3: 220), amely a FNESz. szerint a *barlang* szóból származik (s a szó belsejében bekövetkezett *rl* > **rr* > *rn* fejlődés eredményének tartható a *Barnag* forma), és alkalmilag *Barang* (1459: *Barang*, Cs. 3: 220) változata is feltűnik a forrásokban. A *bogár* szóból magyarázható *Bogárd* személynévből (1199: *Bugard* szn., ÁSz. 157) metonimikus névadással jöhetett létre a Somogy megyei *Bogárd* helynév (1471: *Bogard*, Cs. 2: 594), amelynek a hangátvetés során kialakult *Bográd* (1447: *Bograd*, Cs. 2: 594) alakváltozata is fennmaradt. A Nógrád megyében található mai *Lapásdpuszta* település egykori *Lapásd* (1227: *Lapasd*, Gy. 4: 265) formájának (amiben egyébként a *lapász* ~ *lapác* 'lapályos hely, sík vidék' lexéma és a *-d* helynévképző rejlik, FNESz. *Lapásdpuszta*) alkalmilag szintén feltűnik a hangátvetés *Lapsád* (1277 > 1375: *Lapsad*, Gy. 4: 265) változata.

Az ómagyar kori helynevek mellett a modern kori tájszóállomány is jó néhány példát szolgáltat a jelenség illusztrálására. A *kombájn* ~ *kobján*, *karimzsál* ~ *karmizsál*, *birsalma* ~ *brisialma*, *kreolin* ~ *kerolin* szópárokban jó eséllyel gyaníthatunk efféle folyamatot. A változás vagy váltakozás terén itt is a mássalhangzók érdemelnek kitüntetett figyelmet, az tudniillik, hogy a magánhangzók helyet cserélő mássalhangzó az esetek többségében likvida (*l, j, r*) vagy réshang (*s, h*). A változás következtében előálló szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokról azt mondhatjuk el, hogy azok jól illeszkednek ahhoz a mintázathoz, amit a magyar nyelv fonotaktikai jellemzői képviselnek (pl. a *ps, gr* stb. mássalhangzó-kapcsolatok, amiket a *Lapsád* és a *Bográd* névformákban láttunk, a magyarban szó belsejében jólformálnak tekinthetők), s ez a körülmény bizonyára nem mellékes a változás lezajlását illetően. Azt is fontos hangsúlyoznunk, hogy a hangátvetés gyakran szüntet meg mássalhangzó-torlódásokat, de egyúttal hoz létre újakat is. A magyarban ma (és feltehetően az ómagyar korban is) agrammatikus *lcsv* hármassalhangzó-kapcsolatot például megszüntette, s a fonotaktikailag valamelyest kedvezőbb szóeleji *szl* és szó belseji *csv* kombinációkat alakította ki a hangátvetés a *Szolcsva* > *Szlocsva* változás során.

3.3. Az előbbi típusoknál gyakoribb jelenségnek látszik az a folyamat, amely során két szomszédos mássalhangzó név belseji helyzetben való cseréjét figyelhetjük meg. Ezzel találkozhatunk a feltehetően *Lég* vagy *Lék* szn. (1219/1550: *Lec* szn., ÁSz. 487) *-csa/-cse* képzős személynévi származékából metonímiával alakult Bodrog megyei egykori *Lekcse* (1280: *Lekche*, Cs. 2: 204) településnév esetében, amelynek későbbi hangalakja *kcs* > *csk* hangátvetés útján alakult ki (PÓCZOS 2001: 103). Hasonló változást mutat az *Elek* személynév (1232: *Elec* szn., ÁSz. 56) *-(c)sa* ~ *-(c)se* képzős személynévi származékából magyarázható Nyitra megyei *Elekcsi* település neve is (1275>512: *Elekchy*, Gy. 4: 378), amelynek mai *Elecske* formája (Gy. 4: 378) szintén hangátvetéssel jött létre. További hasonló példákhoz lásd még a következő helyneveket: *Kékcse* (1466: *Kekche*, Cs. 1: 668, Bács vm.) > *Kécske* (1488: *Kechke*, Cs. 1: 668), *Mekcse* (1332: *Mekche*, KMHsz. 183, Baranya vm., vö. 1236: *Mycche* szn., ÁSz. 544) > *Mecske* (KMHsz. 183).

Más típusú mássalhangzó-kapcsolatok cseréjével ugyancsak nem ritkán találkozhatunk az ómagyar kori helynévanyagban. A Nógrád megyei *Rohmány* településnév (1238/346: *Ruhman*, Gy. 4: 290, személynévi alapszavához lásd 1268: *Ruhman* szn., ÁSz. 684) későbbi-mai *Romhány* alakja hangátvetés útján alakult ki. De ugyanilyen folyamatot rekonstruálhatunk a Küküllő megyei *Bonyha* esetében is, amely személynévi alapszavából (vö. [1257]: *Buhna* szn., ÁSz. 158) adódóan eredetileg *Bohny*a hangszerkezetű lehetett. Sajátos alakulást mutat az idetartozó nevek közül a Nyitra megyei *Menyhe* település neve, amely elsődlegesen *Mehinya* ~ *Mehenye* (1113: *Mechina*) alakban szerepelt a forrásokban

(FNESz. *Menyhe*), s a kétnyíltszótagos tendencia következtében előbb *Mehnye* (1358: *Myhnye*, Gy. 4: 423), majd hangátvetés révén *Menyhe* (Gy. 4: 423) változata is kialakult. A hangátvetésnek tehát ebben az esetben az a fonológiai helyzet volt az alapja, amelyet a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése eredményezett. Hasonló módosulást láthatunk még a Máramaros megyei *Kohnya* (1364: *Kuhnya*, ComMar. 24) > *Konyha* (1447: *Konyha*, ComMar. 24) településnévben is.

A hangalaki variánsok sokféleségére mutat példát a Kolozs megyei *Berkenyés* esete, amelynek ómagyar kori adatai között a kétnyíltszótagos tendencia és a hangátvetés több ideiglenes alakváltozatot is életre hívott. A *berkenye* (régén *berekenye*) fanévből származó helynév eredetileg bizonyára *Berekenyés* (1348: *Berekenes*, Cs. 5: 334) formájú lehetett, amelyből a kétnyíltszótagos tendencia *Bereknyés* (1332–1337: *Bereknes*, Cs. 5: 334) változatot teremtett, s ez utóbbi forma szolgált aztán alapul a hangátvetéshez: *Berenykés* (1332–1337: *Berenkes*, Cs. 5: 334). Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy ez utóbbi hangalak valós használati értékét erősen kétségessé teszi az a körülmény, hogy az adat a romlott, hibás alakoktól hemzsegő pápai tizedjegyzékből adatolható. Mindenesetre a név hangszerkezete a metatézis lehetőségét egyáltalán nem zárja ki.

Példaként említhetjük végül a Szatmár megyei *Ráska* helynevet, amelynek elsődleges (és ma is élő) *Ráska* alakja (1418: *Raska*, ComSzat. 137) szláv személynévből alakult metonímiával (a személynévi alapszóhoz lásd cseh *Raška*, vö. FNESz. *Nagyráska*), de a *Ráska* adata (1519: *Raksa*, ComSzat. 137) azt jelzi, hogy alkalmilag hangátvetésen is áteshetett.

A helynévi példák mellett a következő tájszavak szemléltetik a szomszédos mássalhangzók között megvalósuló helycserét: *lapocka* ~ *lapokca*, *gyerekcse* ~ *gyerecske*, *pakcsa* ~ *pacska*, *szökcsü* ~ *szöcskő*, *fikciózik* ~ *fickiózik*, *tohonya* ~ *tunya*, *ülkő* ~ *üklő*, *árbo* ~ *ábroca*, *sibrikál* ~ *sirbikál*, *zsébrésös* ~ *zsérbélyes*, *bedróka* ~ *berdóka*, *kápráják* ~ *kárpál*, *cirtos* ~ *citros* és *varjátor* ~ *vajrátor*.

A típusba tartozó változási folyamatok és variánsok hátterében ismét csak fonológiai tényezők húzódnak meg. A zárhangok és affrikáták cseréjét (mint amit a *lapocka* ~ *lapokca*, *gyerekcse* ~ *gyerecske*, *pakcsa* ~ *pacska*, *szökcsü* ~ *szöcskő*, *fikciózik* ~ *fickiózik*, *Lekcse* > *Lecske*, *Elekcsi* > *Elecske*, *Kékcse* > *Kécske*, *Mekcse* > *Mecske* példákban látunk) a jólformáltsági kritériumokhoz való igazodás, konkrétan a szonoritási hierarchia határozhatja meg. A magyar nyelvre ugyanis jellemző az, hogy a szonoritás a szótagmag felé haladva nő, kifelé csökken (TÖRKENCZY 1994: 276). A szonoritási sorbarendezés elve alapján az affrikáták némileg magasabb értékkel bírnak, mint a zárhangok, s talán ez is előidézhette a hangátvetést ezekben az alakokban. A szintén jellegzetes *h* + nazális (főleg *ny*) hangkapcsolat sorrendjének megváltozása pedig (amire egyébként a *tohonya* ~ *tunya*, *Rohmány* > *Romhány*, *Kohnya* > *Konyha*, *Mehnye* > *Menyhe*,

Bohnya > *Bonyha* példákat idézhetjük) azzal állhat összefüggésben, hogy az egymással szomszédos hangok a hangátvetés által optimálisabb elrendeződést nyernek el. A magyarban ugyanis a *h* a szó belsejében lévő mássalhangzó-kapcsolatoknak csakis a második eleme lehet (KENESEI 1998: 148–149, 156). S az újonnan kialakult szóalakok — éppen a bennük végbemenő változásoknak köszönhetően — ennek a jólformáltsági kritériumnak már feltétlenül eleget tesznek.

3.4. A lexémák belsejében az egymással nem szomszédos mássalhangzók is helyet cserélhetnek hangátvetés révén. Ezt többek között a Kolozs megyei *Gledény* településnév alakulásmódjával szemléltethetjük. Az elnevezés szláv eredetű személynévből keletkezett metonimikus névadással (vö. cseh *Gladěňъcъ > *Hladěň(ec)* szn., FNESz. *Gledény*), s a korai ómagyar kori forrásokban a szó eleji mássalhangzó-torlódást feloldva *Geledény* (1319: *Geledun*, Cs. 5: 354) formában rögzítették. Ebből az alakváltozatból aztán a hangátvetés következtében ideiglenesen *Gedelény* (1461: *Gedelen*, Cs. 5: 354) alakult. A Szatmár megyei *Csalános* (1325: *Chalanus*, ComSzat. 180) helynév a *csalán* lexémából magyarázható. A másodlagos *Csanáros* változata (1431: *Chanalos*, ComSzat. 180) hangátvetéssel keletkezett ugyanúgy, mint ahogyan a megfelelő közszó hangalakja is átalakult (vö. pl. *csanál*, *csonál*, TESz. *csalán*). A Szabolcs megyei *Kenézlő* helynév ugyancsak az itt említett példák közé illeszkedik. Az elsődleges *Kelézno* (+1239/1481: *Keleznew*, NÉMETH 1997: 107) névformából (ehhez lásd FNESz. *Kalazno*, *Kenézlő*) a ma is használatos *Kenézlő* (NÉMETH 1997: 107) változat létrejött mögött ugyancsak a hangátvetés folyamata áll. A Veszprém megyében a 14. században *Vinyola* alakban feltűnő településnév (1481: *Wynyola*, Cs. 3: 260) etimológiája ugyan bizonytalan, de talán a latin *vinum* 'bor' kicsinyítő képzős *vinulum* származékának többes számú *vinula* alakjára vezethető vissza (az egykori bortermelés emlékét őrizve, vö. FNESz. *Vanyola*, *Vilonya*). Az etimológia bizonytalanságától függetlenül a névben minden bizonnyal hangátvetés történt, s ennek köszönhetően jött létre a ma is használatos *Vilonya* alak. További ide sorolható ómagyar kori helynévi példák: *Aranyos* (1299: *Aranyas*, Gy. 3: 67, Heves vm.; az *Aranyos* patakról vette a nevét a település) > alkalmi használatú *Anyaros* (1295: *Anaras*, Gy. 3: 67); *Podolin* (1244: *Podolin*, Cs. 1: 253, Szepes vm.; szláv eredetű személynévből alakult metonimiával, vö. szlk. *Podolinec* szn., FNESz. *Podolin*) > *Polodin* (1382: *Paladyn*, Cs. 1: 253); *Peléznek* (1431: *Peleznek*, Cs. 1: 483, Szatmár vm.; szláv eredetű, a szl. *pleso* 'tó' származéka, vö. FNESz. *Penészlek*, NÉMETH 2008: 224) > *Penészlek* (1477: *Pynyzlek*, Cs. 1: 483).

Az ómagyar kori helynévi adatokból a következő tanulságok vonhatók le. A szó belsejében (és igen gyakran nyílt szótagokban) lévő mássalhangzók cseréje

főképpen a nazálisokat és a likvidákat érinti, s itt határozott irányt, tendenciát nemigen tudunk meghatározni. A szavak egy részében ugyanis az első pozícióban álló likvida és a második pozícióban álló nazális cserélődik fel (mint például a *Csalános* > *Csanáros*, *Kelézsnő* > *Kenézlő*, *Peléznek* > *Penészlek*; *Aranyos* > *Anyaros* nevekben), másutt viszont e folyamat fordítottját tapasztalhatjuk (mint a *Vinyola* > *Vilonya* esetében). A két irány között legfeljebb a gyakoriságban mutatkoznak (akár jelentősebb) különbségek, s azt, hogy ennek van-e a folyamat szempontjából jelentősége, vagy sem, akkor ítéelhetjük meg pontosabban, ha a másik szócsoport tanulságait is megvizsgáljuk. A helynévi példák kapcsán ugyanakkor még egy megjegyzést feltétlenül tennünk kell, ez ugyanis a hangátvetés általános természetének megvilágításához is fontos adalékokkal járulhat hozzá. A *Kelézsnő* > *Kenézlő*, illetve a *Peléznek* > *Penészlek* változásokat minden bizonnyal a *kenéz* és *penész* lexémák is befolyásolhatták, azaz a háttérükben gyaníthatóan asszociációs mechanizmusok is meghúzódnak. Ezt az is támogatja, hogy a *Peléznek* > *Penészlek* változást az *l-n* > *n-l* hangátvetés mellett *z* > *sz* változás is kísérte (azaz zöngés mássalhangzót váltott a zöngétlen párja), ami pedig fonológiai-fonetikai szempontból (az *l* előtti pozícióban) a legkevésbé sem indokolt.

A helynevek hangtestében szó belsejében, nem érintkező mássalhangzók között más típusú hangátvetést csak szórványosan figyelhetünk meg: likvida és dentális zárhang cseréjére láthatunk például a *Geledény* > *Gedelény*, illetve fordított irányral a *Podolin* > *Polodin* névformák esetében.

A helynévi adatok kapcsán tapasztalt összefüggéseket a közszoói példák tovább erősítik. A *malinó* ~ *moniló*, *veléznek* ~ *venézlék*,¹ *emelet* ~ *elemet*, *familia* ~ *falamia*, *kánális* ~ *kalánis*, *kanyaró* ~ *karanyó*, *cerimónia* ~ *cenemória*, *klarinetos* ~ *klaniritos*, *korona* ~ *konora*, *pérányi* ~ *panyári* példák mindegyikében szintén likvida és nazális felcserélődését figyelhetjük meg, amelyek mindkét irányban jelentkezhetnek e szócsoport esetében is. Az is feltűnő ugyanakkor, hogy a közszoói példákban is az a jellegzetesebb, hogy — figyelembe véve az etimológiai ismereteket is — a likvida-nazális elsődleges sorrendet váltja fel a variánsokban a nazális-likvida sorrend.

Más típusba tartoznak a *gubó* ~ *bugó*, *kocsány* ~ *csohány*, *csutka* ~ *tucska*, *morzsol* ~ *zsurmol* tájnyelvi elemek, minthogy esetükben szókezdő pozícióbeli mássalhangzót is érintett a jelenség. Jól látható, hogy e folyamatban egészen más típusú hangok vettek részt.

¹ Noha ugyanolyan váltakozást találunk a *veléznek* ~ *venézlék* szópárban, mint amit a *Peléznek* > *Penészlek* helynév esetében tapasztalhattunk, itt az *l* előtti *z* változatlanul áll, s nem váltja fel a zöngétlen megfelelője. Ez is azt jelezheti, hogy a *Penészlek* hangalaki módosulásába minden bizonnyal más tényezők is bejátszottak.

A bekövetkező változások jellege nem annyira a benne részt vevő mássalhangzók minőségétől függ, hanem sokkal inkább a hangkörnyezetüktől: ezért realizálódhat ugyanazon mássalhangzókat érintően más-más irányú folyamat is. KASSAI ILONA és B. LŐRINCZY ÉVA is rámutattak arra, hogy a metatézist az azonos magánhangzók környezetében a magánhangzó képzési jegyei, a vegyes magánhangzójú környezetben a mássalhangzó képzési jegyei határozzák meg. Ez játszik közre abban, hogy a mássalhangzók a második helyről az elsőre, vagy az elsőről a másodikra kerüljenek (1985: 93).

3.5. A hangátvetés itt következő altípusában a név belsejében és a végén álló mássalhangzókat egyaránt érintette a változás, már ha hinni lehet az adatok tényleges létezésében, és nem pusztán elírásokkal van csak olykor esetükben dolgunk. Az *Otrocsok* személynévből (vö. ehhez 1220: *Otrochuc* szn., ÁSz. 608, FNESz. *Otrokocs*) keletkezett a Gömör megyei *Otrocsok* helynév (1291: *Otrochok*, Gy. 2: 531), majd ebből a formából hangátvetés révén lett a későbbi *Otrokocs* (Gy. 2: 531). Amennyiben a Komárom megyéből adatolt *Halász* település nevének (1297: *Halaz*, Gy. 3: 420) egy ízben feltűnő *Haszál* (1297: *Hazal*, Gy. 3: 420) változata valóban élő névforma volt, az ugyancsak hangátvetésként értékelhető. Ugyanez a probléma a Keve vármegyei *Füzege* név (1438: *Fyzygh*, Gy. 3: 316) egyszer feltűnő *Fügyez* változatával is (1338: *Fygyz*, Gy. 3: 316): nem tudhatjuk biztosan, hogy nem hibás alakkal van-e dolgunk. (Önmagában az a tény, hogy e helyneveknek van közszoói áttetszőségük, még nem akadályozza meg bennük különböző hangváltozások realizálódását, vö. *Németi* hn. > *Nemti*, *Besenyő* hn. > *Besnyő*, lásd ehhez TÓTH 2004: 195, 201.)

Erre a jelenségre a tájszavak esetében a *kebel* ~ *keleb*, *mecsek* ~ *mececs*, *pőcsik* ~ *pőkics*, *pöcsét* ~ *pētécs*, *ügyvéd* ~ *üdvég*, *tolvaj* ~ *tojval*, *csömör* ~ *cserem*, *tilor* ~ *tirol*, *özvegy* ~ *ögvev*, *tenyér* ~ *terény* szópárokat idézhetjük példaként.

Az adatok tükrében láthatjuk, hogy a hangátvetésnek ebbe a típusába általában két szótagú szavak tartoznak, amelyek zárt szótagra végződnek (a fenti példák között egyedül az *Otrocsok* > *Otrokocs* kivétel ez alóla szótagszám tekintetében). A módosulás során az utolsó szótag szótagkezdő és szótagzáró mássalhangzója cserél helyet egymással. Az affrikáták kiemelkednek ebben a típusban, közülük a *cs* viszonylag gyakran előfordul, *s* — ahogyan a hangátvetés más típusaiban is — jellemzően zárhangokkal cserél helyet (pl. *Otrocsok* > *Otrokocs*; *mecsek* ~ *mececs*, *pőcsik* ~ *pőkics*, *pöcsét* ~ *pētécs*). E példák közé az *Otrocsok* > *Otrokocs* változás tehát jól illeszkedik, a két névváltozat létét nemcsak az adatok, az etimológia és a későbbi továbbélése mutatja, hanem ily módon a mai nyelvbéli analógiák is. Ezeknek a támogató analógiáknak azonban a teljes hiányát tapasztalhatjuk a másik két helynév feltehető változását szemlélve, ami arra utalhat, hogy a *Haszál*, *Fügyez* névadatok sokkal inkább elírások, semmint valós használatú névformák lehettek.

A hangátvetés korábbi típusaihoz hasonlóan itt is gyakran vesznek részt a folyamatban a likvidák, olyannyira, hogy likvidák lividával is helyet cserélhetnek (pl. *tilor* ~ *tirol*, *tolvaj* ~ *tojval*). Ezen túl zárhangokat (pl. *ügyvéd* ~ *üdvég*), valamint zárhang és réshang cseréjét (pl. *özveg* ~ *ögyvez*) is megtalálhatjuk a helyet cserélő mássalhangzók között. Szembetűnő, hogy míg a korábban bemutatott típusokban a nazálisok gyakran szerepeltek, ebben a csoportban csupán a néhány példát találunk rájuk: *cserem* ~ *csömör*, *tenyér* ~ *terény*.

A nem azonos hangosztályba tartozó egymással helyet cserélő mássalhangzók viselkedése eleget tesz a szonoritási hierarchiának, az újonnan szótagzáró pozícióba kerülő mássalhangzó ugyanis kisebb szonoritású, mint a korábban ezen a helyen lévő mássalhangzó volt (pl. *kebel* ~ *keleb*, *csömör* ~ *cserem*, *özveg* ~ *ögyvez*, *tenyér* ~ *terény*). Ezekben a példákban tehát a hangátvetést optimalitási feltételek indukálhatták.

3.6. A hangátvetés speciális eseteként tekinthetünk végül arra a jelenségre, amely során a hangsor végén álló két mássalhangzó cserél helyet egymással. A Heves megyei *Recsk* településnév (1332–7/Pp.Reg: *Resk*, Cs. 1: 69) puszta személynévből keletkezett (vö. 1266: *Rechk* szn., ÁSz. 671, FNESz. *Recsk*), s hangátvetés következtében alakulhatott ki az ideiglenes *Rekcs* (1478: *Rekch*, Cs. 1: 69) formája.

A tájszavak körében ugyanezt a *viaszk* ~ *viaksz*, *suviksz* ~ *suviszk* és a *maszk* ~ *maksz* szavakkal kapcsolatban tapasztalhatjuk.

A ritka típus egyetlen vélhetően ténylegesen létezett helynévi példája, a *Recsk* > *Rekcs* alkalmi változás azért is figyelemreméltó, mert *cs* + *k* és *k* + *cs* mássalhangzó-kapcsolat szóvégén (pl. *Szakcs*) kizárólag helynevekben fordul elő a mai magyar nyelvben (REBRUS–TRÓN 2002: 34–35, 38–40). A magyar nyelvre jellemző továbbá az is, hogy jó néhány mássalhangzó-kapcsolat fordított sorrendben, úgynevezett tükörkombinációként is megtalálható (KASSAI 1998: 156): efféle jelenségként értékelhető a *k* + *sz* és az *sz* + *k* mássalhangzó-kapcsolatok cseréje is a fenti tájnyelvi adatokban. Nyelvünkben ezek a szavak egyébiránt fonotaktikailag rendhagyóknak minősülnek (TÖRKENCZY 1994: 304), ugyanis több jóformáltsági feltételt is megsértenek. De mint az köztudott, minden nyelvben találhatók kevésbé jóformált szavak is.

3.7. Az előzőektől némileg elkülönítve kell tárgyalnunk az itt következő eseteket. A hangátvetés ugyanis olykor a hangok további változását is maga után vonja. Legtöbb esetben a két elmozduló hang közül csak az egyik változik meg, a mindkét hangot érintő módosulás csupán szórványosan jelentkezik. Ez utóbbit tapasztalhatjuk például a *rekenő* ~ *renyigő* formában, ahol a hangátvetésen túl a *k* zöngésülés következtében *g*-vé, míg az *n* palatalizáció folytán *ny*-nyé változott. A *naspolya* ~ *lasponya* variánsok esetében az *ly* depalatalizálódik, míg az *n* a hangátvetés után palatalizált formában szerepel. A *dranka* ~ *tranga*, *göthös* ~

dökhös és a *tegnap* ~ *tebnak* szavakban pedig a helyet cserélő hangok zöngésülést ($t > d$) és zöngétlenedést ($d > t$, $g > k$) mutatnak.

A csupán az egyik mássalhangzó módosulását mutató hangátvetés példáiban leggyakrabban palatális-depalatális alakpárokkal találkozhatunk: pl. *dilinó* ~ *dinyiló*, *kanálol* ~ *kalányol*, *gallér* ~ *garréj*, *gavallér* ~ *galyavér*, *pedig* ~ *pegyíd*, *kultúr* ~ *kurtuj*, *leltár* ~ *lertáj*, *malter* ~ *martej*, *monostor* ~ *morostony*, *duhna* ~ *dunya*, *zsömle* ~ *zselyme*, *király* ~ *kilár*, *karabélyom* ~ *kalabérom*, *saroglya* ~ *salagra*, *muskotály* ~ *muskolat*, *karafte* ~ *karatfa*, *lajbi* ~ *lábli*. A helycserén átesett hangok zöngességi jegyükben is különbözhetnek: ezt mutatják a *palacsinta* ~ *paladincsa*, *kabóca* ~ *bagóca*, *gantár* ~ *gadnár*, illetve a *faragsál* ~ *faracska*, *hágcsó* ~ *hácskó*, *rágcsál* ~ *rácska*, *obsit* ~ *ospit* és *habzsol* ~ *haspol* variánsok. A hangátvetést affrikáció kíséri a *masni* ~ *máncsi*, *reszkíroz* ~ *rekciroz*, *eszrény* ~ *ercin*, *retesz* ~ *recet* lexémák hangalakjában.

3.8. A hangátvetés különféle típusai gyakorisági különbségeket a következő táblázatban szemléltetem.

1. hangátvetés	ómagyar kori helynevek	jelen kori tájszavak
1.1. egyetlen hang átvetése	12%	6%
1.2. msh. + mgh. helycseréje	8%	4%
1.3. szó belsejében szomszédos hangok	50%	12%
1.4. szó belsejében nem szomszédos hangok	18%	51%
1.5. szó belsejében és szó végén	6%	11%
1.6. szó végén	6%	1%
2. hangátvetés + valamilyen más változás	—	15%
összesen	100%	100%

1. táblázat: A hangátvetés típusainak gyakorisági eloszlása

A táblázatból kitűnik, hogy a két nyelvi elemcsoportban más-más gyakorisági arányokat mutatkozik meg. A hangátvetés az ómagyar kori helynevek körében a legnagyobb számban a szó belsejében egymással szomszédos hangokat érintette, míg a jelen kori tájszavaknál igen nagy dominanciával a szintén szó belsejében található, de egymással nem érintkező hangokra terjedt ki a metatézis. Szembetűnő továbbá, hogy a hangátvetéssel együtt bekövetkező egyéb hangváltozási folyamatra a helynevek köréből nem tudunk példát említeni, de ez véletlen hiánynak is tekinthető, s az adatok fennmaradásának esetlegességével is magyarázható.

3.9. A metatézis magyarázatához, okaihoz célszerű a gyermeknyelvi kutatók tanulságait is figyelembe venni. A gyermeknyelvből származó adatokban

is jól kimutatható a hangátvetés, s hasonlóan a nyelvjárási adatokhoz és az ómagyar kori helynevekhez ezek is típusokba rendezhetők. E típusok pedig pontosan egybeesnek az általunk a fentiekben részletezett esetekkel. Egy hangot érintett a hangátvetés például a *vakond* ~ *vankod* szóalakban, magánhangzó és mássalhangzó helycseréjét láthatjuk a *macska* ~ *macsak*, *lovacska* ~ *lovacsak* szavakban. A *doboz* ~ *bodoz*, *kacsa* ~ *csaka*, *Gabi* ~ *Bagi*, *játék* ~ *jákét*, *kikap* ~ *kipak*, *lekvár* ~ *veklár*, *szemöldök* ~ *szemölköd*, *ribiszke* ~ *biriszke*, *szem* ~ *mesz*, *karika* ~ *kakari*, *kocsi* ~ *csoki*, *párizsi* ~ *pázsiri*, *eszel* ~ *elesz*, *Széplak* ~ *Széklap*, *béka* ~ *kéba*, *galamb* ~ *gambal* szavakban egymástól távolabb lévő mássalhangzók átvetését láthatjuk (GÓSY 1998a: 21). GÓSY MÁRIA szerint a szavak alakulását meghatározó folyamatok — közte a hangátvetés — univerzális folyamatok, amelyek azonban a konkrét megjelenésükben, realizációjukban természetesen nyelvspecifikusak (1998a: 13). GÓSY a *játék* ~ *jákét* szóalakok példája kapcsán úgy magyarázza a jelenséget, hogy a *k* és *t* helycseréje mögött az húzódik meg, hogy a „gyermek előbb artikulálja a hátul képzett magánhangzóhoz képzési helyben közelebb álló veláris mássalhangzót, s később a palatális magánhangzó képzési helyét közelítő dentális zárhangot. Így ugyanazon idő alatt kisebb mozgást kell végeznie a szájüregben, ezáltal a kívánt hangminőséget biztonságosabban tudja produkálni (1996: 88, 1998a: 22). A változás hátterében itt tehát artikulációs tényezők, a könnyebb ejtémód érvényre jutása mutatkozhat meg (GÓSY 1998b: 280). GÓSY MÁRIA a tapasztalatait általánosítva arra is rámutat, hogy a hangtörténeti változások és az anyanyelv-elsajátítás során mutatkozó jelenségek között több párhuzamot is találhatunk. A gyermek az artikulációs korlátainál fogva például szükségszerűen törekszik a könnyebb ejthetőségre, s ezt olykor éppen a hangok felcserélésével éri el. E jelenségeket csakúgy, mint a mássalhangzó-torlódások feloldását (*gyógyszert* > *gyóccelot*), a hasonulásokat (*alma* > *amma*, *könyvek* > *könyvök*) és az összeolvadásokat (*megnézem* > *mejjézem*) univerzális szabályalkalmazások irányítják, amelyek éppúgy megfigyelhetőek az anyanyelv-elsajátításban, mint a nyelvtörténetben (1998b: 280). Mindez azt is jelenti egyúttal, hogy a gyermeknyelvi tendenciák vizsgálati hozzájárulhatnak a történeti változások pontosabb megértéséhez is (GÓSY 1998a: 26).

4. Egy-egy nyelvi jelenség kapcsán érdemes annak az időbeli és térbeli viszonyaira is figyelemmel lennünk. A továbbiakban ezért erre vonatkozóan teszek néhány megfigyelést. Ami a kronológiai sajátosságokat illeti, a hangtörténeti szakirodalomban a hangátvetés kapcsán erről a kérdésről BÁRCZI GÉZA nyilatkozott a korábbiakban (1967: 128). A metatézis kutatástörténetét — mint láhattuk — alapvetően a közszavakra és a nyelvjárási lexémákra épülő vizsgálat jellemezte, ahol természetesen az adott közszói elemeknek a történeti adatolását is mérlegelte a kutatás. Mivel azonban az igazán korai, zömmel helynévi adatokat jórészt figyelmen kívül hagyták nyelvtörténészeink, a nyelvtörténeti szakirodalom

a jelenséget főként a középmagyar kor jellemző változási folyamatként tekintette. Az a gondolat is megjelenik ugyanakkor, hogy a jelenség ennél időben bizonyosan tágabb hatókörű, minthogy a jelen kori tájszavak vizsgálata egyértelműen a változás ma is produktív voltát jelzi.

Abban az esetben pedig, ha a nyelvi adatok körét tágabbra vonva a helynevek korai adataira is figyelemmel vagyunk, a változási folyamatok időbeli határai nemcsak napjaink irányába, hanem az ómagyar kor felé is kitágíthatók. Az általam vizsgált helynévi adatok ugyanis azt mutatják, hogy a szóban forgó változástípus már a korai ómagyar korban is feltétlenül produktív lehetett. A helynévi szórványokon elvégzett analízissel a hangátvetést a 13. századtól kezdődően regisztrálhatjuk, s a kiszélesedését az ómagyar kor második felére, főként a 15. századra tehetjük. Ez a kiszélesedés persze azzal a körülménnyel is bizonyosan kapcsolatban van, hogy idővel maguk a ránk maradt források és egyúttal a bennük lévő magyar nyelvi (közte helynévi) anyag is jelentősen felszaporodott. Nagy valószínűséggel feltehető ezek alapján az is, hogy a jelenség már a forrásokbeli feltűnése előtt is létezett, csupán a korábbi, adathiányos időszakokból nem maradt ránk olyan adat, amely e változást mutatná.

A 13. században következett be a hangátvetés például az *Aranyos* (1299: *Aranys*, Gy. 3: 67) > *Anyaros* (1295: *Anaras*, Gy. 3: 67), *Domold* (1245: *Domold*, Gy. 3: 188) > *Dolmod* (1245: *Dolmod*, Gy. 3: 188), *Lapásd* (1227: *Lapasd*, Gy. 4: 265) > *Lapsád* (1277>1375: *Lapsad*, Gy. 4: 265) névformákban.

A hangátvetés valamikor a 13. és 14. század folyamán mehetett végbe a *Lekcse* (1280: *Lekche*, Cs. 2: 204) > *Lecske* (1364: *Lechke*, Cs. 2: 204), *Podolin* (1244: *Podolin*, Cs. 1: 253) > *Polodin* (1382: *Paladyn*, Cs. 1: 253), *Csermene* (1293: *Chermene*, Gy. 4: 58) > *Csemerne* ([1379]: *Chemerna*, Gy. 4: 58) helynevekben.

A módosulás a hangszerkezetben a 14. századra tehető a *Bereknyés* (1332–1337: *Bereknes*, Cs. 5: 334) > *Berenykés* (1332–1337: *Berenkes*, Cs. 5: 334) esetében.

A hangátvetés 14. és 15. századi produktivitását a *Csalános* (1325: *Chalanus*, ComSzat. 180) > *Csanálos* (1431: *Chanalos*, ComSzat. 180), *Geledény* (1319: *Geledun*, Cs. 5: 354) > *Gedelény* (1461: *Gedelen*, Cs. 5: 354), *Kohnya* (1364: *Kuhnya*, ComMar. 24) > *Konyha* (1447: *Konyha*, ComMar. 24), *Recsk* (1332–1337/Pp.Reg: *Resk*, Cs. 1: 69) > *Rekcs* (1478: *Rekch*, Cs. 1: 69), *Szolcsva* (1365: *Zolchwa*, Cs. 5: 739) > *Szlocsva* (1473: *Sloczwa*, Cs. 5: 739) névformák alakulása mutatja.

A *Bogárd* (1471: *Bogard*, Cs. 2: 594) > *Bográd* (1447: *Bograd*, Cs. 2: 594), *Csalános* (1460: *Chalanos*, Cs. 1: 344) > *Csanálos* (1440: *Chanalos*, Cs. 1: 344), *Barnag* (1446: *Barnag*, Cs. 3: 220) > *Barang* (1459: *Barang*, Cs. 3: 220), *Kékcse* (1466: *Kekche*, Cs. 1: 668) > *Kécske* (1488: *Kechke*, Cs. 1: 668), *Pelésznek* (1431: *Peleznék*, Cs. 1: 483) > *Penészlek* (1477: *Pynyzlek*, Cs. 1: 483), *Ráska* (1418:

Raska, ComSzat. 137) > *Rák*sa (1519: *Rak*sa, ComSzat. 137) helynevekben a változás feltehetően a 15. században realizálódott.

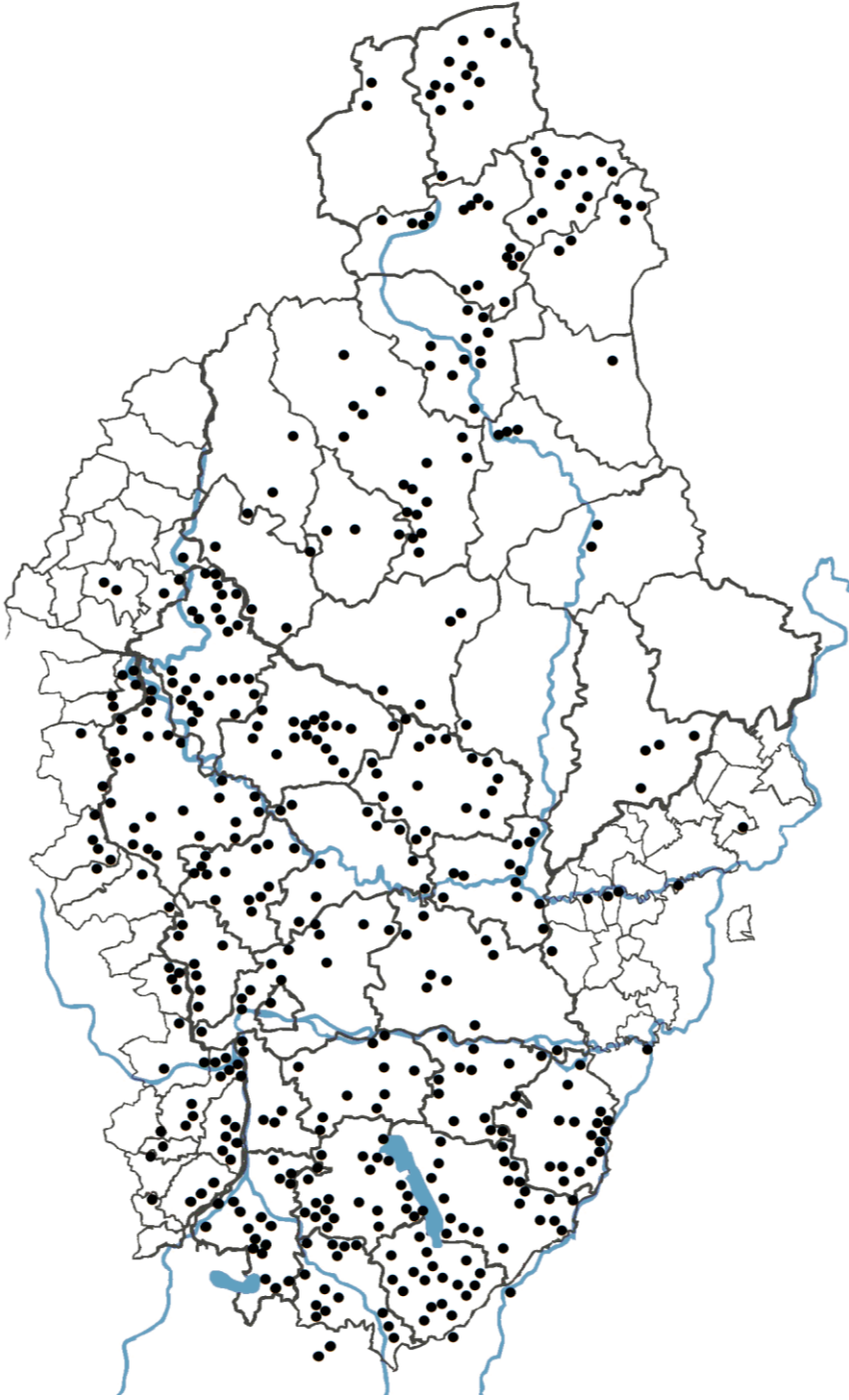
Ha a felsorolt példákat alaposan szemügyre vesszük, felfigyelhetünk arra is, hogy néhány esetben az elsődleges névalak az azt tartalmazó oklevél dátuma alapján voltaképpen későbbi, mint a másodlagos. Ez a jelenség részben a nyelvtörténeti adatok lejegyzésének esetlegességével és a források fennmaradásának véletlenszerűségével van összefüggésben. Azt is tudjuk ráadásul, hogy egy-egy helynév nem a keletkezése pillanatában bukkan fel az okleveles forrásokban, hanem többnyire akkor, amikor valamely jogeset kapcsán fontossá válik. Ez pedig azt is jelenti, hogy egy-egy oklevélbeli helynévi adat nem a név keletkezését igazolja kronológiailag, hanem a meglétét. Az elsődleges, a névszerkezetileg archaikusabb forma fennmaradása azzal állhat összefüggésben, hogy mint minden nyelvi változás alkalmával, a két alak szinkrón variációként, archaizmus és neologizmus viszonyként egy ideig párhuzamosan lehetett használatban, míg végül az egyik elenyészett. És ez jelenthette az archaikusabb alak fennmaradását is. Erre a jelenségre nemcsak a helynevek körében találunk példát, hanem a magyar nyelvemlékek közszavai között is: elég csupán a Halotti beszéd *angelcut* [olv.: *ányyélkut*] és *zumtuchel* [olv.: *szümtükxel*] szavaira gondolnunk, amelyek hangszerkezetileg újabbak (a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába kerültek bele átmenetileg), mint a ma élő, ebben az összefüggésben valójában archaikus *angyalokat* és *szemetekkel* formák.

A hangátvetés jelen kori produktivitásáról meggyőzően tanúskodnak az élőnyelvi adatok, amelyek — mint a fentiekben részletesen is láthattuk — a hangátvetés valamennyi típusára tekintélyes számban idézhetők. Ez azt jelenti tehát, hogy az itt tárgyalt változásnak valójában nincsenek kronológiai kötöttségei, korlátai, ami talán a folyamat természetével is összefüggést mutathat valamiképpen.

5. A kronológiai sajátosságok mellett a hangátvetés területi jellegzetességei ugyancsak figyelmet érdemelnek.

5.1. A hangátvetést illusztráló jelen kori tájszavak területi elhelyezkedését a következő térkép szemlélteti.

A szakirodalom úgy tartja, hogy a hangátvetés az egész nyelvterületen produktív folyamatnak mutatkozik, némiképp gyakoribb jelenségnek tűnik azonban a palócok körében és a székelyeknél, illetve Moldvában (FODOR 2001: 340). A viszonylag nagy számú jelen kori nyelvjárási lexémára épülő vizsgálataim azt jelzik, hogy a feltehetően hangátvetést tükröztető (őrző) lexémák nagyjából lefedik a magyar nyelvterületet, s látványos gócpontok nemigen mutathatók ki. Sokkal inkább hiányokat láthatunk, főként a délvidéki megyékben, illetve egyes keleti régiókban. Ez azonban — éppúgy, mint a vélt sűrűsödési körzetek is — inkább a források egyenetlenségével magyarázható.

1. ábra: A hangátvetést mutató jelen kori tájnyelvi formák területi elhelyezkedése

5.2. A jóval kisebb — ám a hangtörténeti vizsgálatok számára a koraiságuknál fogva igen jelentős értékkel bíró — helynévi szórványok is hasonló képet mutatnak, ezt a következő térképen láthatjuk.

2. ábra: A hangátvetést mutató ómagyar kori helynevek területi elhelyezkedése²

A jelen kori tájszavakat ábrázoló térképhez hasonlóan itt is fehér foltként tűnik fel Temes, Krassó, Arad, Hunyad, Zaránd, Csanád vármegyék. Az ómagyar korban még hiány mutatkozik Bihar, Csongrád, Békés, valamint Tolna vármegyékben is, azonban a jelen kori térképen láthatjuk, hogy ezekről a területekről ma nagy számban adathozható olyan nyelvjárási elemek, amelyek a hangátvetésnek köszönhetik az alakjukat. Az ómagyar kori helynévi adatok területi elhelyezkedését elemezve feltétlenül szem előtt kell tartanunk azt a körülményt is, hogy a térbeli eloszlás háttérében a források esetleges fennmaradása mellett az egyes vármegyék közötti névsűrűségbeli különbségek is vélhetően szerepet játszanak.

6. Végezetül arra a kérdésre kell még kitérnünk, hogy a hangátvetést szabályos hangtörténeti változásnak vagy inkább ún. asszociációs változásnak

² A térképen a szürkével jelölt területekről származnak olyan ómagyar kori helynévi adatok, amelyekben nagy valószínűséggel hangátvetéssel számolhatunk. A kis adatszám miatt itt nem tettem különbséget a gyakoriság tekintetében, mivel megyénként 1-3 adat áll csupán a rendelkezésemre.

tekinthetjük-e. Ahhoz, hogy erre viszonylag megnyugtató választ adhassunk, mindenekelőtt azt kell bemutatnunk, miképpen vélekedik a szakirodalom a nyelvi változások típusairól, mikor beszél szabályos hangváltozásról, illetve miként definiálja a — nem túl szerencsés terminussal — asszociációs változásként megjelölt folyamatokat. Erre azért van szükség, mert ezekhez a sajátosságokhoz mérten mérlegelhetjük aztán a hangátvetésnek mint változási folyamatnak a jellemzőit, és kísérhetjük meg ennek alapján az elhelyezését a hangváltozások körében.

6.1. A magyar hangtörténeti hagyomány a nyelvi változásokat két nagy csoportra osztja fel, a tendenciaszerű és a szórványos változásokra. Az olyan jellegű változásokat, melyek azonos helyzetben lévő azonos hangok jelentékeny részét érintik, hangváltozási tendenciáknak vagy szabályos hangváltozásoknak szokás nevezni (BÁRCZI 1953: 61). A hangtörténetírás főleg az ilyen típusú változási folyamatok leírásával foglalkozik, mert rendszerint ezekben lehet általános, a magyar nyelvre jellemző történeti szabályszerűségeket felfedezni. BÁRCZI GÉZA megállapítása szerint a hangfejlődési tendenciák olyan módon hatnak, hogy bizonyos időbeli és térbeli határokon belül az esetek jelentékeny részében (időnként kivétel nélkül) az azonos fonetikai helyzetben (pl. szó elején, két magánhangzó között, szó végén stb.) levő hang azonos módon változik meg. Példaként erre az uráli **p-* > magyar *f-* szó eleji változást említi, ami még az ősmagyar korban lezajlott, ezt a magyarba később bekerülő *p* kezdetű szavak (pl. *patak*, *polgár*) e tekintetben változatlanul maradt hangtete bizonyítja (1958: 8, 1967: 97). Felhívja a figyelmet továbbá arra is, hogy a szabályos hangváltozásoknak nemcsak időbeli, hanem térbeli határai is vannak, például a régi *ly* a Tiszántúlon és a Duna–Tisza közén *j*-vé változott, de a palócság jelentékeny részében megmaradt *l*-nek, a Dunántúl területén viszont *l* lett belőle. S végül figyelembe veendő, hogy e folyamatok a maguk hatóterületén sem hatnak egyvonalúan, azaz minden egyes esetre egyszerre s kivétel nélkül kiterjedően (1958: 9).

A hangváltozások másik típusát a szórványos (vagy másképpen asszociációs) változások alkotják, melyek nem általánosak, csak néhány, esetleg egyetlen esetre szorítkoznak. Így például a Halotti beszéd *milost* alakja *malaszt*-tá alakult át, mégpedig a második szótag *a*-ja miatt; de e jelenség nem következik be például a *virraszt* lexémában. Ugyanígy a régi *szolozsma zsolozsmá*-ra változott a szóban lévő *zs* hatására. E változások esetében egy szó hangképének egyes elemei hatnak módosítólag egymásra. Ide, azaz a szórványos hangváltozások közé tartoznak a szakirodalom vélekedése alapján a hasonulás (assimilatio), az elhasonulás (dissimilatio), a haplológia (egyszerezítés) és a hangátvetés (hangcsere, metathesis) esetei (BÁRCZI 1953: 66). BÁRCZI GÉZA voltaképpen az asszociációs változások körébe sorolja az analógiát is (1953: 68).

Az asszociációs változásokra a szórványos jellegük mellett az is jellemző továbbá, hogy a tendenciaszerű hangváltozásoktól független vagy velük ellentétes módosulásokat idéznek elő. Egyes asszociációs változások bizonyos fonetikai helyzetekben ugyanakkor olyan gyakran is felléphetnek, hogy ezáltal mintegy a szabályos hangváltozások jellegét öltik fel. Ilyen például a magánhangzó-illeszkedés, mely voltaképpen hasonulási folyamatnak tekinthető. BÁRCZI szerint a minket itt most közelebből érdeklő hangátvetés egyes típusai is lehetnek általános érvényűek: például a *h* + nazális mássalhangzó kapcsolatban, azaz a *kuhnya* > *konyha*, *duhnya* > *dunya*, *ehnyít* > *enyhít*, *luhnya* > *lanyha*, *luhma* > *lomha* stb. szavakban éppen ezt tapasztalhatjuk (1958: 10). Az asszociációs változások (közte a hangátvetés) működését BÁRCZI úgy képzelte el, hogy az egyik hang és mozgáskép sorra kerültek helyette egy olyan hang és mozgáskép asszociálódik, amelyre csak később kerülne sor, viszont az ilyen módon kiesett hang vagy hangelem az idő előtt sorra került hang vagy hangképző mozzanat helyébe kerül (1953: 68).

BÁRCZI GÉZA erre a folyamatra a képzettársulási zavaron alapuló hangváltozás megjelölést is használja, s ez a megnevezés aztán az ő nyomán terjedt el valamelyest a szakirodalomban (vö. BENKŐ 1957, BÁRCZI 1967). Minden bizonynyal a szegmentumok egymásra hatását érthette ezen, amit később E. ABAFFY ERZSÉBET úgy fogalmazott meg, hogy „a szó egyik hangja módosítja a szó másik hangjának ejtését” (2005: 109).

Az asszociációs változások azonban nemcsak a tendenciaszerű (szabályos) hangváltozásokkal szembeállítva jelennek meg az előzményirodalomban. BENKŐ LORÁND és BÁRCZI GÉZA a hangváltozások típusai között függő vagy más néven kombinatorikus és független vagy más néven spontán változásokat különítettek el, s e tipológiában az asszociációs változásokat a függő változások egyik alkategóriájaként szerepeltették (BENKŐ 1957: 12, BÁRCZI 1967). A független változások „minden más nyelvi elemtől, a kérdéses hang fonetikai helyzetétől is függetlenek” (BÁRCZI 1967: 98). A függő változások — s közte az asszociációs változások — pedig képzettársítási tények függvényei, s keletkezésüket „a képzettársításban beállott zavarnak köszönhetik (hasonulás, elhasonulás, hangátvetés stb.)” (BÁRCZI 1967: 99). KISS JENŐ a Magyar nyelvtörténet című tankönyv általános bevezető fejezetében a függő változásokat úgy ítéli meg, hogy azoknak „képzettársítási zavar, tehát így vagy úgy érintkező másik nyelvi elem(ek) az oka(i)” (2005: 55).

E kérdéskörhöz legutóbb FORRÓ ORSOLYA szolt hozzá, új megközelítést alkalmazva. Szerinte az asszociációs változások nem alkotnak oppozíciót a széles hatókörű tendenciákkal, és nem lehetnek azonosak a szórványos változásokkal sem, mert nem állíthatjuk róluk teljesen egyértelműen, hogy mindegyikük teljes mértékben szabályos, vagy teljes mértékben szórványos lenne (2008: 290).

Összefüggés viszont kétségtelenül akad az egyes csoportok között, az asszociációs változások például valóban helyzetfüggők, de nem minden helyzetfüggő változás asszociációs. Az asszociációs változásokat FORRÓ úgy tekinti, mint „a hangok egymásra hatásával magyarázható változást”, s ebben az értelemben sorolja ide a hasonulást, az elhasonulást, a hangátvetést és a haplológiát. Az analógiát viszont kizárja ebből a csoportból, ugyanis abban szótári egységek is közrejátszanak (2008: 291).

Röviden összegezve mindez tehát azt jelenti, hogy a szabályos hangváltozások fő kritériumaiként az azonos fonetikai helyzetben való azonos megvalósulást, valamint a térben és időben jól kirajzolódó határokat jelölhetjük meg. Az asszociációs változások ellenben nem jellemezhetők ilyen kritériumokkal (bár néha egy-egy változási folyamat ilyen jegyeket is felmutathat), s keletkezésüket mindig a kérdéses nyelvi elem hangjainak egymásra hatása idézi elő.

Az azonos fonetikai helyzet mint változást előmozdító tényező egyúttal azt is jelentheti, hogy a szabályos változásokra nagy mértékben jellemző a megjósolhatóság. Ezt tapasztalhatjuk például a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával kapcsolatban is: az olyan szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok ugyanis, amelyeknek az első eleme *s*, *sz* vagy *zs* és a második eleme valamilyen zárhang, az ómagyar korban rendre előtét hang beiktatásával oldódtak fel (pl. *skola* > *iskola*, *stálló* > *istálló*, *spán* > *ispán*, *Sztár* > *Esztár* stb.) (KENYHERCZ 2013: 117, 121, 186).

6.2. A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a hangátvetésre mint változásra a fentieknek megfelelően milyen jegyek, sajátosságok jellemzőek, s ezek alapján van-e lehetőségünk arra, hogy a változások típusai között a helyét megnyugtatóan tisztázzuk. Az kétségtelen, hogy bizonyos „tendenciák” kitapinthatók a hangátvetésen átesett lexémák fonotaktikai mintázataiban.

A hangátvetést gyakran befolyásolhatja a szavak fonológiai jellege. Több esetben is rámutathattunk az előzőekben arra, hogy a változás mögött a szonoritási hierarchia mint fontos jólformáltsági elv, illetve a magyar nyelv fonotaktikai mintázataihoz való igazodás húzódhat meg. A hangátvetés bizonyos típusai igen jellegzetes mintázatokot mutatnak: a *h* + nazális hangok cseréje például — ahogyan azt már korábban is megállapították — gyakorinak és szabályosnak, mondhatni rendszerszerűnek tűnik (a *kuhnya* > *konyha*, *duhnya* > *dunya*, *ehnyít* > *enyhít*, *luhnya* > *lanya*, *luhma* > *lomha* szavak és a *Mehnye* > *Menye*, *Bohnya* > *Bonyha* helynevek példázzák ezt a folyamatot). A módosulás mögött nagy valószínűséggel a magyar mássalhangzó-kapcsolatokra jellemző jólformáltsági kritériumok állnak, a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokban ugyanis a *h* csak a második helyen engedélyezett. A hangátvetés következtében kialakult szóalakok így mindenképpen optimálisabbnak tekinthetők, mint amilyenek a kiinduló alakok voltak.

A zárhangok és az affrikáták cseréjét a *lapocka* ~ *lapokca*, *pakcsa* ~ *pacska*, *fickiózik* ~ *fickiózik*, *Lekcse* > *Leckske*, *Kékcse* > *Kécske* stb. szavakban és nevekben minden bizonnyal a szonoritási hierarchia befolyásolhatta csakúgy, mint a szó végét érintő metatézisben részt vevő lexémák hangtestét. A *kebel* ~ *keleb*, *csömör* ~ *cserem*, *özvegy* ~ *ögyvez* stb. tájszavakban ugyanis a hangátvetés után szótagzáró pozícióba kerülő mássalhangzó kisebb szonoritású, mint a korábban ezen a helyen szereplő hang volt.

Az, hogy az optimalitási feltételek és a fonotaktikai mintázatok ilyen nagy szerephez jutnak a hangátvetés működésében, éppenséggel ellene szól annak, hogy a metatézist az ún. asszociációs változások közé soroljuk. Az optimalitási feltételek és fonotaktikai mintázatok befolyásoló, indukáló szerepét ugyanis sokkal inkább az olyan szabályos változásokra nézve tarthatjuk jellemzőnek, mint például a szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldása.

Mindazonáltal olyan jegyeket is felmutat a hangátvetés, amelyek pedig inkább az asszociációs változásokra emlékeztetnek bennünket. Néhány esetben például azt láthattuk, hogy a mássalhangzók helycseréje fordított irányban is megtörténik. A likvidák és nazálisok cseréjét mintegy tükörkombinációként figyelhetjük meg például a *Geledény* > *Gedelény*, *Csalános* > *Csanáros*; de *Podolin* > *Polodin*, *Vinyola* > *Vilonya* helynevekben. Az ilyen esetek mögött pedig a fonológiai tényezők helyett sokkal inkább a hangkörnyezet hatására gyanakodhatunk. Máskor pedig más lexémák hangalakjának analógiás hatását is észlelhetjük a hangátvetést kiváltó tényezők között, amint azt a *Kelézni* > *Kenézlő* és a *Pelézni* > *Penészlek* helynevek esetében láthattuk. Ezek a befolyásoló tényezők pedig több más hasonló jelenséggel együtt sokkal inkább az ún. asszociációs változásokra jellemzőek.

Mindezek a körülmények pedig összességében azt jelzik, hogy a metatézis meglehetősen kétarcú folyamatnak mutatkozik: kétségkívül magán viseli a szabályos, tendenciaszerű hangváltozások bizonyos jegyeit; ugyanakkor jó néhány sajátossága pedig inkább az ún. asszociációs változásokra emlékeztet bennünket.

Írásom végén ehhez a problémakörhöz is kapcsolódóan még egy általánosabb érvényű megjegyzést tennem kell. Úgy látom ugyanis (s a fenti óvatos megfogalmazásaim is ezt jelezték), hogy a hangváltozási folyamatok újraértékelését nem végezhetjük el anélkül, hogy azok terminológiai problémáit is újratárgyalnánk. A változási folyamatok tipológiai rendszerének újragondolása, a változások minél sokoldalúbb leírása és az egységes fogalmi keret kidolgozása a közeljövő hangtörténetírásának egyik kulcsfontosságú feladata lehet.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2005. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 2006. Hangátvetés az obi-ugor alapnyelvben. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 4. 2005. április 21–22*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–20.
- BÁRCZI GÉZA 1953. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- BLEVINS, JULIETTE–GARRETT, ANDREW 1998. The origins of consonant-vowel metathesis. *Language* 74: 508–556.
- BLEVINS, JULIETTE–GARRETT, ANDREW 2004. The evolution of metathesis. In: HAYES, BRUCE szerk., *Phonetically-based phonology*. Cambridge, Cambridge University Press. 117–156.
- ComAbTorn. = NEHRING, KARL, *Comitatus Abaujvariensis et Tornensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 7. München, 1977.
- ComArv. = NEHRING, KARL, *Comitatus Arvensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 5. München, 1976.
- ComBach. = NEHRING, KARL, *Comitatus Bachiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 2. München, 1974.
- ComBars. = NEHRING, KARL, *Comitatus Barsiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 4. München, 1975.
- ComBer. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bereghiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 15. München, 1983.
- ComBih. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bihariensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 20. München, 1986.

- ComBod. = NEHRING, KARL, *Comitatus Bodrogiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 2. München, 1974.
- ComCom. = NEHRING, KARL, *Comitatus Comaromiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 16. München, 1983.
- ComCris. = HELLER, GEORG, *Comitatus Crisiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 10. München, 1978.
- ComGem. = NEHRING, KARL, *Comitatus Gemberiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 12. München, 1981.
- ComHont. = NEHRING, KARL, *Comitatus Hontensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 9. München, 1978.
- ComJaur. = NEHRING, KARL, *Comitatus Jauriensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 19. München, 1985.
- ComMar. = HELLER, GEORG, *Comitatus Marmarosiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 18. München, 1985.
- ComMos. = NEHRING, KARL, *Comitatus Mosoniensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 19. München, 1985
- ComPos. = HELLER, GEORG, *Comitatus Poseganensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 3. München, 1975.
- ComSirm. = HELLER, GEORG–NEHRING, KARL, *Comitatus Sirmiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 1. München, 1973.
- ComSzat. = HELLER, GEORG, *Comitatus Szathmariensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 1. München, 1981.
- ComUg. = HELLER, GEORG, *Comitatus Ugocsiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 18. München, 1955.
- ComUng. = HELLER, GEORG, *Comitatus Unghensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 17. München, 1984.
- ComVar. = HELLER, GEORG, *Comitatus Varasdiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 8. München, 1977.

- ComVer. = HELLER, GEORG, *Comitatus Veroecensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 6. München, 1976.
- ComZag. = HELLER, GEORG, *Comitatus Zagrabiensis 1–2*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 11/1–2. München, 1980.
- ComZemp. = HELLER, GEORG, *Comitatus Zempliniensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 13. München, 1981.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, 1890–1913.
- CSER ANDRÁS 2009. A hangváltozások osztályozásához. *Nyelvtudományi Közlemények 106*: 115–131.
- DEME LÁSZLÓ 1943. *Hangátvetés a magyarban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 69. Budapest.
- FEST SÁNDOR 1907. *Hangátvetés a magyar nyelvben*. Nyelvészeti Füzetek 42. Budapest.
- FN. = FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 4. Trencsén vármegye*. Budapest, 1941.
- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 325–350.
- FORRÓ ORSOLYA 2008. Vannak-e asszociációs hangváltozások? A hangváltozás-tipológia kérdése a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban. *Nyelvtudományi Közlemények 105*: 279–293.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1922/1997. Nyelvtörténeti módszertan. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Jelentés a nyelv- és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 73–128.
- GÓSY MÁRIA 1996. A szeriális észlelés fejlődése és zavarai. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Gyermekkori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok*. Budapest, Nikol Gmk.
- GÓSY MÁRIA 1998a. A szavak hangalakjának változása a gyermeknyelvben. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd kutatás '97. Szófonetikai vizsgálatok 5*: 1–38.
- GÓSY MÁRIA 1998b. Hangtörténeti változások feltételezett okairól. *Magyar Nyelv 94*: 276–283.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1–4*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1997–2017.
- HORGER ANTAL 1909. Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai. *Nyelvtudományi Közlemények 39*: 381–417.
- HUME, ELIZABETH 2001. Metathesis: formal and functional considerations. In: HUME, ELIZABETH–SMITH, NORVAL–VAN DER WEIJER, JEROEN szerk., *Surface syllable*

- structure and segment sequencing*. Leiden, Holland Institute of Generative Linguistics. 1–25.
- HUME, ELIZABETH 2004. The indeterminacy/attestation model of metathesis. *Language* 80: 203–237.
- KASSAI ILONA 1998. *Fonetika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KASSAI ILONA–B. LŐRINCZY ÉVA 1984–1985. A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 47–61, 87: 89–109.
- KENYHERCZ RÓBERT 2008. Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 175–182.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KISS JENŐ 2014. A tájszavak etimológiai vizsgálata In: JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Kérdések és válaszok a nyelvtudományban. Jelen, múlt, jövő. Válogatás Kiss Jenő tanulmányai-ból 1–2*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 2: 96–102.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1. Abauj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1979. *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1918. Hangtörténeti alapkérdések. *Magyar Nyelvőr* 47: 13–20, 62–66, 116–123, 151–157.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica Kiadás.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen.
- PETZ GEDEON 1927. Szórványos mássalhangzófejlődés jövevényszavainkban. *Magyar Nyelv* 23: 138–150.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvi elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- REBRUS PÉTER–TRÓN VIKTOR 2002. A fonotaktikai általánosításokról. Kísérlet a magyar mássalhangzó-kapcsolatok nem-reprezentációs leírására. In: MALECZKI MÁRTA szerk.,

A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 5. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–63.

SIMONYI ZSIGMOND 1878. A hangátvetésről. *Magyar Nyelvőr* 7: 339–357.

TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

TÓTH VALÉRIA 2004. Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1:* 183–207.

TÖRKENCZY MIKLÓS 1994. A szótag. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 273–392.

ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.

Metathesis in Hungarian

The subject of my studies are historical phonological changes modifying the phonological structure of appellatives and toponyms. In the present study I discuss metathesis; in the first part I provide a summary of the views and results found on the alteration processes in the literature, then I present the fruits of my own research, contrasting them to earlier opinions. My research of the subject is based on a corpus which I compiled from two sources of different kinds, namely, Old Hungarian toponyms and modern dialect lexemes. In the course of the study, I address terminological issues relevant to this kind of changes, and I also rely on aspects of modern phonotactics and phonology.

Keywords: metathesis, phonology, appellatives, toponyms